

NEWS**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 33 – 37

A STUDY OF THE LEGAL NATURE OF LAWS ZHETY ZHARGY**Tursynkulova D.A.**

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: customs, legal custom, legal civilization, crime, punishment, marriage, family, law, legacy, sources of law.

Abstract. The paper considers and explores content «Zheti Zhargy». Also in the paper legal nature «Zheti Zhargy» is comprehensively researched, there is a study of the general characteristics and peculiarities of the laws of the legal customs. The paper also focuses on the study of the basic institutions of the Kazakh customary law. Basic findings and position of the author may be used in the development of the legal heritage of the Kazakh people, in raising legal awareness and legal education of the Kazakhstan society.

«ЖЕТИ ЖАРҒЫ» - ҚАЗАҚ ӘДЕТ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ**Тұрсынкулова Д.А.**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Тірек сөздер: әдет-ғұрып, құқықтық әдет-ғұрып, құқықтық еркениет, қылмыс, жаза, неке, отбасы, құқық, заң, құқықтың қайнар көзі

Аннотация. Жұмыста қазақ әдет құқығының негізгі бастауы болған Жеті Жарғының мазмұны ашылып, қарастырылады. Сонымен қатар, Жеті Жарғының құқықтық табигаты ашылады, дала зандарының жалпы сипаттамасы және ерекшеліктері талданып, жан жақты зерттелінеді.

Сондай әк макаланың авторы қазақ әдет құқығының негізгі институттарын талдауға аса назар бөледі. Автордың қол жеткізген нәтижелері мен қорытындыларын қазақ халқының құқықтық мұраларды жанғыруту ісінде, қоғамның құқықтық санасын арттыруға, қоғамның құқықтық тәрбиесін көтермелегенде қолдануға болады.

Көшпелі қоғамның құқықтық негіздері ежелгі дәуірдің өзінде қалыптаса бастаған болатын. Құқықтық негіздердің бастауларын сонау ежелгі ғұн, үйсін дәуірлерінен іздеу қажет. Қазақ қоғамындағы құқықтық жүйенің басты институттарының негіздері де сол заманың бастау алады. Бұл ағайынгершілік институтина да қатысты болып табылады. Әдетте, құқықтың қалыптасуының үш жолы бар.

1) нормативтік актілер; 2) ұлгілер (прецедент); 3) құқықтық әдептер. Кезінде қазақ мемлекеттілігінің құқығы осы үш жолмен қалыптасқан. Оған дәлел “Қасым ханның қасқа жолы” (ХV ғ.), “Есім ханның ескі жолы” (ХVI ғ.), Тәуке ханның “Жеті жарғысы” (ХVIII ғ.), Сонымен қатар, қазақ қоғамында билердің ұлті шешімдері де қазақтың ұлттық құқықтық әдептерін дамытқан. Қыыннан қыстырып тапқан билердің шешімдері үкісас істерді қараганда күші бар құқықтық норма ретінде пайдаланылған. XIX ғасырда билер съезінде қабылданған ережелерде құқықтық нормалар жазылып, нормативті актілер ретінде пайдаланылған. Солармен қатар, қазақ қоғамында ежелден қалыптасқан құқықтық әдептер де қоғамдық қатынастардың реттеушісі болып отырған [1, 47 б.].

Жеті Жарғының қалыптасуы Тәуке хан тұсында жүзеге асқан болатын. Тәуке хан зандарының кейбір үзінділері Спасский, Левшин, Гавердовский және Шангиндер т.б. арқылы жеткен болатын.

Сонымен қатар, Қазанғап Байболұлының жинақтарының ішінде де, одан хабар беретін сипаттама кездеседі. Оны мына өлең өрімдерінен көруге болады.

Жер дауы баяндайын - біріншісі,
Ру, қоныспенен менипкі ісі.
Иеленген жеріне жанжал болса,
Біреуге басымдық қылға озбұр кісі,
Үй іші мен баланы тәрбиелеу-
Болған жосын заңының екіншісі.
Үрлік, карлық, барымта – үшінші зан,
Баян етер бәрін де білген кісі.
Төртінші боп санаған мынау заңы,
Бір халық пен басқа ру болса дауы.
Ұлтын жаудан қорғамақ – бесінші бұл,
Алтыншы, жетінші - құн дауы [2, 207 б.].

Ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиетте “Жеті жарғы” атауына қатысты әр түрлі пікірлер бар, бірақ олар ғылыми қауым тараулынан толық қолдау таба қоймаған, бір-біріне керекар келіп жататын жорамалдауларға негізделген. Бұл төніректе әлі де даулы мәселелер көп болғандықтан біз осы атауға қатысты жасалған этимологиялық талдаулар мен түсініктердің негізгі бөлігіне ғана тоқталып кетеміз.

Жарғы сөзінің мағынасы әлі де ғылымда таласты. Бұл сөздің мағынасы мынандай, төмендегі бағыттағы түсініктерді береді:

1. “Жарғы” қазақ арасында кең тараған, ғасырлар елегінен өткен “Жол”, (“Жаза”, “Жарғы”, “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы”) негізін қуаттайды және жетекшілікке алады.
2. “Жарғы” арғы түбін Алаштан алатын қазақ елінің, бірлігін, туыстырын сақтап қалуды көздейді. Қандай да болмасын билік, бітім сөз қазактың арасын ашпай “жарасуға”, “қарындағасқа” бастауы тиіс.
3. “Жарғы” ел басшылығына ұсынылатын хан, ұлыс сұлтаны, билердің жеке бастарының қасиеттері жоғары болуын талап етеді. Қазақ ішінде таза мұрагерлік, таза сайланбалы тәртіп жоқ.
4. “Жарғы” қазақ арасындағы билік, бітім сөзінің халықтың қатысуымен, жария етілуін талап етеді. Бидің айтқан шешімін кейінге қалдырмай, бірден іске асыруы тиіс.
5. “Жарғы” бойынша екі жақ алдына келіп бірдей жүтінгенен кейін айтылған бітім сөзі заң болып табылады. Би (кенес, жүгініс) шешімін орындаған адам ел ортасынан аласталады, не барымтаға түседі.
6. “Жарғы” қазақ арасындағы қылмыска қатысты шешімдердің алдымен “қанға қан”, “көзге көз” ережесімен шешілуін талап етеді. Кешірім болған уақытта ғана “құн” мен “айыпты” қолданады.
7. “Жарғы” қазақ атанған елдің азаматтары, қару-жарагы мен жорық аты, сайлы болса, дәрежесі тенекенін және қарым-қатынас тек туыстық жолмен реттелетінін жариялайды.
8. “Жарғы” қазақ ішінде неке ме отбасы құндылықтарын мұлтіксіз сақтауды талап етеді. Зорлық, ойнас, біреудің некелі әйелін алып қашу т.б. қылмыстарға өлім жазасын лайықты деп санайды.
9. “Жарғы” меншікке, әркімнің еңбекпен тапқан мал-мұлкіне қарсы жасалған қылмыстың қай түрі болсын-ұрлық, тонаушылық, өте қатал жазалануын талап етеді.
10. “Жарғы” діннен безген, құдайға тіл тигізген адамдарды, өзге де дінге кірушіні қатын-баласынан, мал-мұлкінен айыруды, өлім жазасын беруді қуаттайды. Өзіне-өзі қол кетерген адамның жаназасын шығармауды, ру қорымынан бөлек жерлеуді талап өткен [3, 65-66.].

Атақты ғалым Ә.Х. Марғұлан “Қасым ханның қасқа жолын” былайша сипаттайды: “Қасым ханның қасқа жолының” негізі Орта ғасырларда Қыпшақ, Шағатай ұлыстары қолданған “Ярғы” заңынан алынған, қазақша “жарғы” – хақиқат деген ұғымды білдіреді. Түпкі мәні жарудан, нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ айырудан шыққан. Дауды әділ, тұра шешкен билерді халық бұқарасы ардақтап “Кара қылды қақ жарған” деп мадақтаған. Өзінің мазмұны бойынша бұл занның түбекейлі идеясы ежелгі әскері-демократия арнасына барып тіреледі. XV

ғасырдың сонында, XVI ғасырдың басында Бұхардың ишан-қазылары кесіп жүріп қазақ өлкесінде діни үтіг таратып, “ежелгі Жарғы заңын қалдырындар, ол көкке табынатын дінсіздіктің ісі, оның орнына шарифат қағидасына ауысындар, ант бергенде “кек соқсын” деп айтпандар, құран соқсын деп, құранды бастарыңа көтеріндер” деп үгіттейді. Бірақ, халық бұқарасы оған селсоқ қарап, көп заман шаригат қағидасына ойыса қоймайды. Уақыттың көбін мал бағумен өткізген халық бұқарасына шаригаттың қағидалары ете қызын болып көрінген.

Бұл тарихи оқиғаларды жақсы білген Қасым хан, саяси жағдайының шиеленіскең кезінде, халық бұқарасының, билер тобының көптен бергі ойына қарсы тұрмай, қайта олармен бірігіп, шаригатты бүтіндей қалдырып, халықтың тілегіне жақын әрі ерте заманнан оларға түсінікті ежелгі “Жарғы” заңын жаңадан күштейді. Халықтың қалың бұқарасы Қасымның шаригатты алмай, ежелден қалыптасқан билер заңы – “Жарғыны” жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны “Қасым ханының қасқа жолы” деп атап кетті, [4, 542 б.] – дейді.

Әрине “Жарғы” деп Ә.Х. Марғұлан айтқан ұстанымға қосылу қызын. Бұл пікір С.З. Зиманов пен Н. Өсерұлы “Жарғы” сезіне кезінде мерзімді баспасөзде жарияланған мақаласында айтылған болатын [5, 32 б.]. Жеті жарғыға шариат заңдарының әсері тимеді деген пікір зерттеліп қазір бағасын алған. Ол пікірге сәйкес шариаттың қазақ әдет құқығына әсері болған, бірақ та ежелгі әдет-тұрып жобалары ете басым болғандығы шындық. Одан кейінгі реформатор Есім ханының шығыс және солтүстік-шығыс шептерінде ойрат феодалдары агрессиясына қарсы тойтарыс беру үшін көбіне жорықтарда жүргендігі белгілі [6, С. 103-113]. Есім ханың заңында Қасым ханың жолдарына көп өзгерістер ене қоймады. Бұл екі заңда Жеті жарғының негізгі бастаулары болып табылады.

Жеті жарғының бізге жеткен бірнеше нұсқалары бар. Ол туралы жоғарыда айттық. Оның ішінде А.И. Левшиннің нұсқасы толықтау болып көрінеді. Ол өзінің енбегінде мынандай Жеті жарғының талаптарын көрсеткен:

Қазақтар аңсап еске алатын алтын ғасыр Тәуке хан билік құрған заман болатын. Оның орны ерекше болғандығы сонша, оны қазақ тарихында Солондар мен Ликургтердің қатарына қоюға болады. Ол ұзақ уақыт бойы тынышсыз өмір кешкен рулар мен тайпаларға нақты құрылым мен тәртіп енгізіп қана қойған жоқ, сонымен бірге көптеген заңдарды да өмірге әкелді. Ұлы және Орта жүз қазақтары олардың қолданылып жүрген заңдарының Тәуке ханнан да көне екендігін айтады. Қырғыз-қайсақ заңдарын кім бірінші шығарған деген мәселелеге тоқталмастан, осы заңның ережелеріне қысқаша тоқталып өтейік.

- Мұнда бірінші орын кек алу заңына берілген: қанға–қан, жанға–жан қағидасы қолданылған.
- Ұрлық, тонау, зорлау, көзге шөп салу үшін өлім жазасы кесілген.
- Кісі өлтірген қылмыскерді өлтірілген адамның туыстары өлтіруге құқылы болды; қолын, аяғын, құлағын, т.б. дене бөліктерін кескен адамға дәл осындай жаза қолданылсын. Бірақ жаза бидің үкімімен немесе талапкердің келісімімен женілдетілуі мүмкін, бұл жағдайда кез-келген қылмыскер құн төлеп құтыла алады. Қылмыскер өлтірілген ер адам үшін 1000 қой, әйел адам үшін 500 қой құн төлеп, өз өмірін сақтап қала алған. Біреудің дене мүшелеріне закым келтірген немесе кесіп тастаған адам оған теңестірілген көлемде малмен құн төлейді. Бас сауса – 100 қой, шынашақ – 20 қой т.б.

- Кімде-кім сұлтанды немесе қожаны өлтірсе, өлтірілген адамның туыстарына жеті адамның құнындағы құн төлейді. Сұлтанды немесе қожаны сөзбен жәбірлекен адам 9 мал айып төлейді, ал егер ұрып-соқса 27 мал айып төлейтін;

- Егер әйел күйеуін өлтірсе өлім жазасына кесіледі және ешқандай құн төлеу арқылы құтыла алмайды. Бір ғана жәйт егер күйеуінің туыстары кешірім жасаса ғана өлім жазасынан құтылуы мүмкін. Бірақ күйеуін жүкті әйел өлтірсе оған жаза қолданылмайды, халық алдында ол жек көрінішті жағдайда болады;

- Егер күйеуі әйелін өлтірсе, ол өлім жазасынан құн төлеп құтылады;
- Ата-анасы өз балаларын өлтірсе, ешқандай жазаға тартылмайды. Бірақ некесіз әйел туған нәрестесін ұялғаннан өлтірсе, өлім жазасына кесіледі;
- Өзін-өзі өлтіргендер бөлек жерленеді;
- Егер әйелді атты адам қағып кетіп, закым келтірсе және нәтижесінде ол өлі бала туса, кінәлі адам келесідей тәртіп бойынша құн төлейтін; егер іштегі бала 5 айға дейінгі болса, әрбір айына бір жылдықтан; 5 айдан 9 айға дейінгі бала болса, әрбір айына түйеден төлейтін.

- Зорлау кісі өлтірумен тең болған, сондықтан ол үшін өлім жазасы қолданылған немесе құйеуіне әйелі үшін құн төлейтін, қыз үшін туыстарына құн төлейтін; бірақ егер зорлықшы өзі зорлаған қызға үйленсе және қалыңмал төлесе-өлім жазасынан да, құн төлеуден де босатылған;

- Құйеуі егер әйелін өзінің көзіне шөп салып жатқан жерінен түссе, әйелін өлтіріп тастауға құқылы. Басқа жағдайлардың барлығында құйеуі билер сотынан егер олардың қылмысы дәлелденсе сенімсіз әйелін және оның азғыруышын өлім жазасына кесуді сұрап жүгіне алады; егер 4 адап адам олардың кінәсіздігіне ант берсе, сот оларға ешқандай жаза қолданбайды.

- Біреудің әйелін оның келісімінсіз алып кеткен адам өлім жазасына кесіледі немесе құн төлейді. Ал егер біреумен қашып кетуге әйелдің келісімі болса, алып қашуши ол әйелдің құйеуіне қалыңмал төлеп және қалыңсыз бір қыз беріп жазадан құтылған;

- Әйелді ренжіткен адам кешірім сұрауы тиіс, ал егер кешірім сұраудан бас тартса, құн төлейді;

- Туыстар бір-біріне үйленсе, оларға өлім жазасы қолданылады, бірақ өлім жазасы туыстардың шешімі бойынша басқа жазалармен ауыстырылуы мүмкін.

- Діни қылмыс жасағандардың қылмысын жеті адам күэландыrsa, таспен атып өлтірген.

- Кімде – кім христиан дінін қабылдаса, туыстары бүкіл мұлкінен айырады;

- Құлдың қожайыны оның өмір мен өліміне шексіз билік етеді. Құлдың қожайынына берген арызы ешқайда қабылданбайды.

- Егер ұл экесіне немесе шешесіне қарсы ренжитіндей сөздер айтса немесе сабаса, оны қара сиырға теріс қаратып отырғызып, мойнына қара бағу тағып, жетектеп бүкіл ауылды аралатып, қамшымен сабайтын; егер қыз ата-анаына тіл тигізсе немесе қол тигізсе, оның қол-аяғын байлан, жазалау үшін анасының билігіне берілетін;

- Ұрлық жасаған адам ұрланған малды (мұлікті) үш тоғыз (27) есе көлемде қайтаратын, бұл жаза айбана деп аталатын. Егер мал ұрласа, түйе ұрлығы үшін онымен қоса бір құл, жылқы ұрласа, онымен қоса бір түйе, қой ұрласа, онымен қоса бір жылқы қайтаратын. Жұз түйе 300 жылқыға, 1000 қойға тең болған.

- Кімде-кім бір уақытта кісі өлтірсе, ұрлық жасаса, екі қылмыс үшін жауапты.

- Әйелі және балалары құйеуінің немесе экесінің қылмысын біле тұра жасырса, жазаға тартылмайды. Яғни, отағасына, жаса үлженге қарсы шықпайды.

- Өлтірілген аңшы бүркіт пен тазы үшін иесі құл немесе күн сұрауы мүмкін;

- Егер балалары жоқ, жеке өмір сүретін ұл қайтыс болса, оның шаруашылығы өз экесіне көшетін. Жасы толмаған балалар жақын туыстарының қамқорлығына берілетін. Ал еге жақын туыстар болмаса, бөтен сенімді адамдарға беріледі.

- Діни өсінеттер туыстардың және молданың қатысуымен жасалады.

- Бөтен біреудің қолындағы жылқылар, сиырлар, қойлар төлімен қайтарылады. Оның құрамына барымталған мал кірмейді.

- Дау-дамайларды қарастырып, қылмыскерлерге үкім шығару құқығын хан, талапкер мен жауапкер ауылының ақсақалдары, ру басылары иеленеді және дауласуши тараптар таңдал алған аралық билерді шақырып қарастырады.

- Егер жауапкердің билерге қатысты құдігі болса, ол бұл жөнінде дереу атып, күмәнді жоюға құқылы;

- Егер жауапкер сотқа келмесе немесе бекітілген айыпты төлей алмаса, жауапкердің ауылы немесе туыстары төлейді. Бұл жағдайда жауапкердің тағдыры оның өзінің туыстарының немесе ауылының қолына көшеді;

- Қылмысты дәлелдеу үшін 2-ден кем емес, ал кейде 3-тен кем емес күэлардың дәлелдеуі қажет. Егер күэлар болмаса, акт беру қолданылады. Бірақ антты талапкердің де, жауапкердің де өздері бере алмайды. Егер ешбір жан айыпталушы үшін ант бермесе, ол кінәлі болып саналатын. Ант беруші ретінде әйелдер, құлдар, балалар жіберілмейтін.

- Билер мен аралық делдалдар даулы істі шешкені үшін бүкіл талаптың 10 бөлігін алуға құқылы болған.

Егер айыпталушы сот үкімін орында маса немесе ауыл басқарушысы істі тереуден қасақана жалтарып жүрсе және сонысымен қылмыскерге жақтасып жүрсе, талапкер өз ауылының ақсақалдарының рұқсатымен барымта жасау құқығына ие болады. Яғни талапкер өз туыстарымен немесе жақын

көршілерімен жауапкердің ауылына барып, жасырын түрде оның малын адап әкете алған. Бірақ ауылына қайтысымен бұл жөнінде ауыл ақсақалына хабар беруі тиіс. Ауыл ақсақалы айдалип әкелінген малдың көлемі қойылған талаптың көлемінә сәйкес келе ме, жоқ па осыны тексереді.

Жоғарыда көлтірілген заңдарға қоса Тәуке хан заңдарында келесідей ережелердің де болғаны мәлім:

- Жыл сайын құзде хан, барлық сұлтандар, ақсақалдар және рубасылар бір жерге жиналып мемлекеттік істер жөнінде кеңеседі; бұл жинальсқа келген әрбір қазак қару-жарагын асынып келуі тиіс. Ал егер карусыз келсе ол дауыс беру құқығынан айырылатын және жасы кішілер оған орын бермейтін; кез-келген қару ұстай алатын адам (сұлтандардан басқа) ханға және басқарушыларға жыл сайын өзінің бүкіл мүлкінің 20-бөлігін салық ретінде төлейді; әрбір рудың, тайпаның және отбасының тамғасы болуы тиіс. Бұл тамғалар шатасып кетпес үшін бүкіл мүлікке және малға басылуы тиіс [7, 482-485 бб.].

Қазақ әдет құқығы жүйесінде «Жеті Жарғы» заңы Дағы Конституциясының міндеттін атқарды. Жеті Жарғы заңында тек қана әдет құқығының нормалары топтастырылып қана қойған жоқ, сонымен қатар шариат нормалары да енгізілді. Жеті Жарғы заңының ең негізгі заң болғандығын, оның халық санасында осы күнге дейін бұзылмай, тасталып келуімен түсіндіреміз. Жеті Жарғы заңы қазақ құқығының басқа бастауларына қағидалық негіз болып табылды.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Сапарғалиев Ф., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы (оку құралы). – Алматы: Жеті арғы, 1997. – 96 б.
- [2] Байболұлы К. Төле би. - Алматы: НБ. - Пресс, 1991. - 192 б.
- [3] Артықбаев Ж.О. Жеті Жарғы - мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтіні) Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2003. – 150 б.
- [4] Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1972. - Т. 6. - 542-бет.
- [5] Зиманов С.З. и Усеров Н. Несколько слов о Жеты-Жарғы // Изв. АН Каз.ССР. - 1975. - №4. (серия общественная).
- [6] Материалы по истории русско-монгольских отношений (1607-1636 гг.). Сборник документов. М., 1959. - С. 103-113.
- [7] Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық, 2 басылым. - Алматы: Жеті Жарғы, 2005. – 1 Т. - 616 б.

REFERENCES

- [1] Sapargaliyev G., Ibrayeva A. Theory of State and Law (manual). Almaty: Zheti argy, 1997. 96 p. (in Kaz.).
- [2] Baiboluly. Tole bi. Almaty: NB. - Press, 1991. - 192 p. (in Kaz.).
- [3] Artykbayev Zh.O. Zheti zhargy - the monument to the Constitution and the law of the state (research, data, history, text) manual. Almaty: Legal literature, 2003. - 150 p. (in Kaz.).
- [4] Kazakh Soviet encyclopedia. - Almaty, 1972. - V. 6. - 542 p. (in Kaz.).
- [5] Zimanov S.Z., Userov N. Few words about the Zheti-Zhargy // News of Academy of Sciences of the Kazakh SSR. - 1975. - №4. (a series of social). (in Russ.).
- [6] Materials on the history of Russian-Mongolian relations (1607-1636). Collection of documents. M., 1959. - p. 103-113. (in Russ.).
- [7] Kazakh laws: Documents, data and research. 10 volumes, 2 edition. Almaty: Zheti zhargy, 2005. - V.1. - 616 p. (in Kaz.).

Исследование правовой природы законов Жеті Жарғы

Тұрсынкулова Да.А.

кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права юридического факультета КазНУ имени аль-Фараби

Резюме. В работе рассматривается и исследуется содержание Жеті Жарғы. Также в работе всесторонне исследуются правовая природа Жеті Жарғы, исследуется общая характеристика и особенности степных законов.

В работе также особое внимание уделяется на изучение основных институтов казахского обычного права. Основные выводы и положения автора могут быть использованы в развитии правового наследия казахского народа, в повышении правосознания и правового воспитания казахстанского общества.

Ключевые слова: обычай, правовой обычай, правовая цивилизация, преступление, наказание, брак, семья, право, закон, источники права

Поступила 15.07.2015 г.